

МАЙНОВІ ВІДНОСИНИ ПОДРУЖЖЯ ЗА ДАВНЬОРУСЬКИМ ПРАВОМ

Найбільш гострими і суперечливими питаннями в дослідженні сімейно-шлюбного права періоду Київської Русі залишаються проблеми майнових відносин у родині, і перш за все, між чоловіком і дружиною. Серед досліджень, присвячених цій темі, перш за все слід відзначити праці вчених другої половини XIX ст.: М.Ф. Владимирського-Буданова [1], К.А. Неволіна [2], О. Ланге [3], С. Шпілевського [4]. У радянські часи проблеми правового регулювання майнових відносин подружжя у Київській Русі розглядали Я.Н. Шапов [5] та Н.Л. Пушкарьова [6]. В сучасній українській історико-правовій науці до цього питання зверталися В.П. Глиняний [7] та В.С. Рубаник [8]. Але їх праці не вичерпують остаточно цієї наукової проблеми, що залишає її актуальною в сучасній українській історико-правовій науці. Тому метою даного дослідження є необхідність поглибити розкриття проблеми майнових відносин подружжя за давньоруським правом. Для цього автор ставить перед собою завдання розглянути питання складу майна дружини, еволюцію його правового становища та можливість спадкування подружжя один за одним.

Майно жінки складалося з трьох частин – приданого, віна і того, що зроблено нею власноруч під час перебування у шлюбі. Існування приданого в Київській Русі було доведено ще в XIX ст., хоча нормативні акти того часу не знають цього терміна [6, с.105]. Підтвердженням його існування може бути ст. 95 Просторої редакції Руської Правди: «Аже будет сестра в дому, то той задничи [спадку] не имати, но отдадутъ у замуж братья како си могутъ» [9, с.648]. Право на володіння приданим мали представниці всіх соціальних груп феодального суспільства, навіть смерди: «Аже смерд умреть, то заднищу князю; аже будутъ дщери у него дома, то даяти часть на не; аже будутъ за мужемъ, то не даяти части имъ» [9, с.610]. Придане, яке отримувала наречена від своїх батьків, частіше за все, складалося з одєжі, предметів домашнього господарства, та іншого, що могло знадобитися їй для життя у чужій родині [5, с.218]. У багатих сім'ях це могли бути гроші, прикраси, предмети розкошу: «А на Боришь день отда Верхоуславоу дщерь свою великий князь Всеволодь, и да по неи многое множество без-числа злата и сребра.» [10, ст.658]. В деяких випадках в придане могла входити навіть нерухомість [11, с.60].

Окрім приданого, у власність дружини переходило і віно, яке спочатку було викупом нареченої. З часом батьки відмовлялися від цих грошей на користь дочки. Таким чином, з'явився звичай, за яким чоловік під час одруження повинен був передати частину свого майна на користь дружини [4, с.39]. В князівських родини ця частина могла бути досить значною. Скоріше за все місто Вишгород яке, за свідченням літопису, належало княгині Ользі, також було отримано нею «за вено» [12, с.55-56]. У числі подарунків,

отриманих дочкою Суздальського князя Всеволода Верхуславою від свого свекра, значилися: «многи дары и город Брягинь» [10, ст.658].

У власності жінок, що належали до нижчих класів, перебували предмети, створені власною працею [1, с.451]. Так, Церковний Статут князя Ярослава карає чоловіка за те, що він «иметь красти конопле или лен и всякое жито,... крадеть белья порты, или портища, или полотны» своєї дружини [13, с.191].

Правовий статус майна дружини був різний в різні періоди історії Київської Русі (язичництво або християнство). Він залежав від соціального статусу жінки, та становища, яке вона займала в родині.

У початковий період існування Київської Русі, в умовах панування язичницьких звичаїв, жінку або умикали, або купували у її батьків, тому відносини між чоловіком і дружиною будувалися на залежності жінки від чоловіка, як особистій, так і майновій [1, с.448]. Навіть придане, яке давалося за нареченою її батьком, не могло змінити це залежне становище дружини від чоловіка, і дати їй право на рівність з ним в сімейних справах [11, с.86]. Але навіть в ці часи немає підстав з впевненістю казати про повне підкорення особи дружини чоловіком та привласнення ним її майна. Можна навести цілу низку прикладів, коли жінка і в дохристиянський період Київської Русі досить вільно розпоряджалася власним майном. Перша згадка про це міститься в Договорі 911 р. князя Олега з Візантією, в якому говориться: «Аще ли убежить сотворивый убийство... [майно вбивці] да возметь ближний убьенаго; а и жена убившего, да иметь толицем же, пребудеть по закону...» [14, с.7], тобто дружина залишала за собою частку свого майна. В договорі князя Ігоря з Візантією, укладеному у 945 р., згадуються посли не лише від князя та його дружинників, а і «Искусевн Ольги княгини, Каницарь Предьславин, Шихъберн Сфанъдръ, жены Улеба...» [15, с.9], які на нашу думку, репрезентували у Візантії торгові інтереси цих жінок [12, с.59]. Важливими є відомості про княгиню Ольгу, яка мала своє місто Вишгород, село Ольжичи [16, с.43], власні звірині та пташини ловлі, а також, як згадується в скандинавській сазі про Олафа, навіть своє окреме військо [2, с.92].

Ці відомості дозволили ряду дослідників ХІХ ст. дійти до висновків щодо роздільності майна подружжя, яке було основою руського права [3; 12]. Але, як вбачається, з цим важко погодитись. Якщо мова іде про норми права, які містяться в Договорі 911 р., то вони складаються з двох частин: візантійської і власне руської. Дуже важко розрізнити, де в них римсько-візантійський елемент, а де руський, до того ж руський подвійний: варязький та слов'янський [17, с.136-137]. Можливо, що вищезгаданий пункт угоди 911 р. про збереження частки майна злочинця за його дружиною, був прийнятний саме під впливом норм візантійського права [2, с.449].

Що стосується фактів, які приводить літописець про власність княгині Ольги – місто Вишгород та село Ольжичі, то цікавим є те, що про Вишгород, як про власне володіння Ольги, згадується по смерті Ігоря. Тому питання про те, чи мала Ольга повне право за життя Ігоря володіти Вишгородом, залишається відкритим. До того ж багатоженство, що панувало до запровадження християнства, вимагало забезпечення з боку чоловіка кож-

ної дружини, що і було досягнуто через передачу деяким з них (вірогідно тим, які мали дітей) міст в довічне володіння [11, с.87]. Відомості саги про Олафа, де йдеться про наявність у Ольги власного війська, відносяться до періоду удівства Ольги, коли вона залишилась єдиною представницею князівської влади, а тому не можуть слугувати для розуміння її прав на власне майно по відношенню до прав чоловіка [1, с.449]. На жаль, наші літописи свідчать лише про представниць вищих верств населення, які займали визначне становище в житті суспільства, як наприклад, княгиня Ольга, і зовсім не згадують про жінок, які не належали до панівних класів. Тому з'ясувати, на яких правових засадах будувалися майнові відносини між чоловіком та дружиною у сім'ях селян та міщан, важко. В масі народу міцно жила ідея приналежності дружини чоловікові, тому представниці нижчих соціальних груп, ймовірно, не мали права розпоряджатися своєю власністю [18, с.161].

Після прийняття християнства майнові відносини між чоловіком і дружиною поступово починають змінюватися, змінюється і ставлення до жінки, зростають її особисті та майнові права. Дружина отримує право володіння та користування своїм майном [11, с.93]. Принцип розділення подружнього майна, проведений в руському законодавстві після хрещення Русі, своїм виникненням зобов'язаний саме церкві.

Існування роздільного майна чоловіка та жінки відображено в різноманітних джерелах того часу: Церковних Статутах князів, Руській Правді, літописах, і в повчальній літературі. Так, Церковний Статут князя Володимира вперше конкретно говорить про майнові суперечки між чоловіком і дружиною: «А се церковнии суди: ... промежи мужем и женою о животе» [13, с.140], визнаючи тим самим існування роздільного майна подружжя. Саме церква бере під захист від посягань чоловіка майно жінки, і навіть дозволяє покинути свого чоловіка, якщо він: «порты ея грабити начнетъ, или пропиваетъ, или ино зло» [19, ст.48]. Роздільність майна подружжя у Київській Русі підтверджувала і ст. 104 Просторої редакції Руської Правди, за якою кожен зі зведених дітей спадкував майно своїх батьків: «Аже будутъ двою мужю дети, а единое матери, то онем своего отця задница, а онем своего» [9, с.681].

Відомості про самостійне розпорядження княгинями та багатими жінками своїми грошима та майном з'являються в давньоруських джерелах з XI ст. Літописи повідомляють про заснування жінками на власний кошт монастирів: «Постави монастырь святыя Еуфимия въ Пльтьникыхъ Положая Городышница Жирошкина дъци», «постави церковь княгыни Ярославля на Михалици монастырь святыя богородиця Рожество» [20, с.43-44]. Благочинною діяльністю княгині займалися також за свої збереження. Так, дружина князя Святополка «много раздила богатство монастыремъ и попомъ и убогымъ...» [16, с.296]. Про самостійне розпорядження жінками своїми фінансами свідчать і новгородські берестяні грамоти. Наприклад, грамота № 228 (XII ст.) перелічує боржників, серед яких названа «Ярошковая» (дружина «Ярошки» – Ярослава), яка заборгувала 9 резан. За грамотою № 531 така собі Ганна з дочкою (вірогідно, з дрібних феодалів) у

відсутність чоловіка Федора давала його гроші під відсотки, отримуючи з цього чималий прибуток. В грамоті вона разом з дочкою просила захисту у свого брата Климента від розгніваного чоловіка і батька. Це свідчить про значну самостійність жінки в грошово-лихварських операціях вже в XII ст. та про роздільність майна подружжя (прибутки від відсотків скоріше за все йшли в особисту власність дружини, а не в загально-родинну) [6, с.114]. Є відомості і про те, що жінки самостійно купували землі. Напис на стіні Софії Київської, датований XII ст., свідчить, що княгиня Всеволодова купила землю Боянову і дала за неї 700 гривен, дуже значну на той час суму [21, с.64–67].

Важливо розглянути також питання про спадкування подружжя один за одним. Руська Правда містить кілька статей про право дружини на частку майна, що залишилося після смерті чоловіка. Перш за все це ст. 93 Просторої редакції, де говориться: «Аже жена сядеть по мужи, то на ню часть дати; а что на ню мужъ възложить, тому же есть госпожа, а задница ей мужня не надобе» [9, с.649]. Слова «а задница ей мужня не надобе» свідчать про те, що дружина не могла претендувати на спадщину після чоловіка. Але після смерті чоловіка дружина залишала за собою все те, що він колись ще за життя, дарував і виділяв їй з свого майна («что на ню мужъ възложить»). Це могли бути села, волості і навіть міста. Наприклад, князь Володимир перед смертю заповів дружині «городъ свои Кобрынь и с людьми и з данью како при мне даяли, тако и по мне ать дають княгине моеи...» [10, ст.903-904]. Крім того, дружина мала права на частину спадку свого чоловіка: «Аже жена сядеть по мужи, то на ню часть дати». В часи Руської Правди під цією «частією» розумілися певні кошти – виділ на утримання, що знаходився у власності дружини. В пропорційному відношенні частка матері навряд чи була меншою за частку кожного з дітей [6, с.111]. Ніхто, крім жінки, не міг претендувати на її частину майна чоловіка, навіть діти – «а матерняя часть не надобе детем» [9, с.677]. Але розпорядження цією часткою було обмеженим. Єдине, що жінка могла зробити – це на випадок смерті передати свою частину на користь всіх своїх дітей, або одного з них «но кому мати дасть, тому же взяти, дасть ли всем, а вси разделять» [9, с.677]. Частка, що виділялася на прожиток жінки у випадку смерті її чоловіка, в разі повторного шлюбу поверталася дітям від першого шлюбу: «аще жена сядеть по мужи то на ню часть дати». Цей виділ не був спадком. Руська Правда чітко розрізняє поняття спадку від видач і виділів, що можуть бути зроблені після смерті особи будь-кому, в даному випадку дружині [1, с.485].

Якщо на випадок смерті чоловіка в домі залишалися малі діти, або родина ще не була розділена, то матір залишалася головою сім'ї, навіть в тому випадку, якщо діти не хотіли утримувати її на дворі: «Не хотети ли начнутъ дети ей ни на дворе, а она начнетъ всяко хотети и седети, то творити всяко волю, а детем не дати воли...» [9, с.671]. Коли ж сім'я не заперечувала проти влади матері, то вона і не потребувала ніякого виділу, а управляла всім родинним майном, як справжня господиня. Прикладом

цього може бути мати Феодосія Печерського, яка після смерті свого чоловіка доволі жорстко керувала як сином, так і господарством [22, с.17-22].

Руська Правда згадує про частку, яка надається дружині після смерті чоловіка, але не говорить прямо про права чоловіка на майно дружини після її смерті. В ній є лише опосередкована згадка з цього приводу, яка вказує на те, що удівець не отримував долі в майні своєї померлої дружини, а тільки управляв ним: «Будуть ли дети, то что первое жены, то то возмуть дети матери своея; любо си на женоу будетъ възложил, обаче матери своеи возмуть» [9, с.645]. На частку майна першої дружини мали право лише діти померлої жінки, навіть якщо батько передавав це майно другій дружині, тобто мачусі цих дітей [6, с.111]. Отже, подружжя не спадкували один одному, але користувалися пожиттєво сімейним майном, або його часткою.

Таким чином, можна зробити висновок, що жінка в давньоруській родині мала власне майно, яке складалося з приданого, віна і того, що було вироблено її руками. Але можливість розпорядження цим майном залежала від форми укладення шлюбу та соціального статусу жінки. В язичницькі часи, коли жінка та її майно належали чоловікові, годі говорити про можливість останньої вільно їм розпоряджатися. З прийняттям християнства поступово змінюється погляд, як на жінку, так і на її права в сім'ї. Вона отримує право вільно розпоряджатися власним майном. Саме в цей час у руському законодавстві фіксується принцип роздільності майна чоловіка і дружини, свідченням чого є статті Руської Правди про неможливість подружжя спадкувати один за одним.

Список літератури: 1. Владимирский–Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. К., 1915. 2. Неволин К.А. Полное собрание сочинений. Т.3. История российских и гражданских законов. Ч.1 Введение и книга первая о союзах семейственных. С-Пб., 1857. 3. Ланге О. О праве собственности супругов по древнерусскому праву. С-Пб., 1886. 4. Шпилевский С. Семейные власти у древних славян и германцев. Казань, 1869. 5. Шапов Я.Н. Брак и семья в Древней Руси // Вопросы истории. 1970. № 10. 6. Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. М., 1989. 7. Глиняный В.П. Правовое положение замужней женщины с древнего времени и до конца XIX в. Одесса, 1999. 8. Рубаник В.С. Институт права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження. Х., 2002. 9. Правда Русская Т.2. Комментарии. / Под редакцией Б. Грекова. М.-Л., 1947. 10. Полное собрание русских летописей. Т.2. Ипатьевская летопись. М., 1962. 11. Дубакин Д. Влияние христианства на семейный быт русского общества в период до времени появления «Домостроя». С-Пб., 1880. 12. Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства. М., 1888. 13. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т.1. Законодательство древней Руси. М., 1984. 14. Памятники русского права Киевского государства X–XII вв. Вып.1. М., 1952. 15. Владимирский–Буданов М. Хрестоматия по истории русского права. Вып.1. К., 1908. 16. Повесть временных лет. По Лаврентьевскому списку. Ч.1. М.–Л., 1950. 17. Ключевский В.О. Русская история. Полный курс лекций в трех книгах. Кн.1. М., 1995. 18. Хлебников Н. Общество и государство в до-монгольский период русской истории. С-Пб., 1872. 19. Русская историческая библиотека. Памятники древнерусского канонического права. Ч.1. Т.6. С-Пб., 1880. 20. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.,

1950. 21. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Вып.1. К., 1966. 22. Патерик Киевского Печерского монастыря. С-Пб., 1911.

Надійшла до редколегії 21. 01.05

О.М. Головка

ЯКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ ФІНАНСАМИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У КІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Проблеми професійного рівня, фаховості мають особливе значення в будь-якій сфері людської діяльності. З давніх-давен, у часи, коли почало формуватися соціально структуроване суспільство, втілення у життя потужних об'єктивних чинників, пов'язаних з розподілом праці, стали виникати оціночні характеристики якості певних цілеспрямованих дій.

Виникнення генеральних соціальних інститутів держави і права спричинило започаткування відповідної діяльності, котра почала все більше професіоналізуватися як державна служба. Вона піддавалася певним закономірностям у своєму розвитку – спершу поєднувала цивільну і військову службу, а лише з плином часу і розвитком тих чи інших суспільних тенденцій стала спеціалізуватися за галузевими ознаками.

Безумовно, діяльність правоохоронних органів, зокрема органів внутрішніх справ має чітко виражену специфіку, котра відрізняє її від інших видів державно-управлінської правозастосовної діяльності. Однак, тенденція від простого до складного, від всеохоплюючої загальної до спеціальної компетенції органів державного управління, яка досить чітко простежується на існуючому історико-правовому матеріалі, дає можливість виявити і більш детально дослідити те, наскільки зростала роль професіоналізму персоналу в управлінні державними фінансами. Це особливо важливо, зважаючи, що курс на побудову демократичної, соціальної та правової держави України потребує критичного конструктивного аналізу досягнень і прорахунків освітянської системи у минулому та її побудови на зовсім іншій, якісно досконалішій, методологічно-практичній основі.

Питання професіоналізму в діяльності органів управління державними фінансами Російської імперії в Україні складалося зі значної кількості складових, зважаючи, що місцевий фінансово-адміністративний апарат мав доволі непросту структуру, поєднуючи і органи управління державними фінансами загальної компетенції, й спеціальної, і загальну адміністрацію та місцеве самоврядування, котрі мали певні фінансово-управлінські функції.

Втім, з точки зору професіоналізму та його рівня, вимог щодо професійних та особистих якостей працівників місцевого фінансового апарату Російської імперії в Україні найпершу увагу слід приділити саме персоналу власне органів фінансового управління загальної та спеціальної компетенції.

На першому етапі існування губернської фінансової адміністрації загальної компетенції, а саме казенних палат, доволі складні завдання управління фінансами та казенним господарством вимагали високого порівняно з іншим чиновництвом рівня підготовки урядовців саме цих органів. Саме тому велика увага приділялася комплектуванню казенних палат. Ці питан-